

Dhima za Kisarufi na Kisemantiki za Viambajengo Vinavyohusika katika Uchanganuzi wa Tungo za Utendeka na Utendwa

Fredrick Emanuel Kuyenga¹

Chuo Kikuu cha Dodoma

Ikisiri

Makala haya yamechunguza tungo za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili. Lengo ni kuweka wazi dhima za kisarufi na kisemantiki za viambajengo vinavyohusika katika tungo hizo. Hii ni kwa sababu, yapo madai miongoni mwa wanaisimu mbalimbali kwamba tungo hizi zinafanana katika miundo na uamilifu wake katika lugha kisarufi; yaani kiima katika tungo hizi kinahusishwa na kiathirika au na kithimu pekee (taz. Khamisi, 1972; Rugemalira, 1993 na Mkude, 2005). Iko haja ya kubainisha zaidi dhima za kisarufi na za kisemantiki za viambajengo vyote vinavyohusika katika tungo hizi ili kuweza wazi suala hili katika lugha ya Kiswahili. Data za utafiti huu zilikusanywa kutoka katika magazeti mawili (2) pamoja na watoataarifa kumi (10). Data zilipatikana kwa njia ya usomaji wa nyaraka pamoja na usaili. Uchanganuzi wa data umetumia misingi ya Mkabala wa Sarufi Leksia Amilifu ulioasisiwa na Bresnan na Kaplan mwishoni mwa miaka ya 1970. Matokeo yanaonesha kwamba tungo za utendeka na utendwa zinafanana na kutofautiana katika miundo na uamilifu wa viambajengo katika lugha ya Kiswahili. Kutokana na matokeo haya, inapendekezwa kwamba utafiti zaidi kama huu ufanyike katika lugha nyingine za Kibantu ambazo hazijafanyiwa utafiti ili kulinganisha na kutofautisha uamilifu wa viambajengo katika lugha ya Kiswahili na lugha nyingine. Makala haya yameweka wazi dhima za kisarufi na za kisemantiki za viambajengo vyote vinavyohusika katika tungo za utendeka na zile za utendwa katika lugha ya Kiswahili.

1.0 Utangulizi

Makala haya yanabainisha na kufafanua dhima za kisarufi na za kisemantiki katika tungo za utendeka na zile za utendwa katika lugha ya Kiswahili. Maandiko tangulizi kuhusu tungo za utendeka na utendwa yanaeleza kuwa tungo za utendeka zinaelezea kuhusu mambo kadhaa: mosi, ufanyikaji wa tendo bila kuwapo mtendaji wa tendo. Pili, uwezekano wa tendo kufanyika. Tatu, matokeo ya tendo

Baruapepe: ¹ fredrickkuyenga@gmail.com

husika. Tungo hizo zinaashiriwa na mofu *-ik-*, *-ek-*, na *-k-* katika kitenzi kiundacho tungo. Aidha, katika mizizi ya vitenzi vinavyoishia na irabu katika lugha za Kiswahili kabla ya kupachikwa kwa mofu ya utendeka na utendwa kunakuwa na uchopekaji wa fonimu /l/ katika mzizi ambayo ni sehemu ya mzizi wa utendeka katika lugha ya Kiswahili na siyo sehemu ya alomofu ya utendeka. Hii ni kutokana na lugha ya Mame-Bantu. Kwa upande mwingine, tungo za utendwa ni zile zinazoelezea kuwa kiima kina uamilifu wa kutendwa, yaani kiima kinafanyiwa tendo fulani na kinaathiriwa moja kwa moja na tendo linalofanywa na kiima (Mkude, 2005). Katika lugha ya Kiswahili tungo hizi zinaashiriwa na mofu *-w-* katika kitenzi ndani ya tungo.

Vilevile, maandiko tangulizi kuhusu sarufi ya utendeka na utendwa yanaeleza kuwa tungo za utendeka na utendwa viambajengo vyake vina uamilifu unaofanana. Kwa mfano, kiima katika tungo za utendeka na utendwa kinahusishwa na kiathirika au kithimu (tz. Rugemalira, 1993; Mchombo, 1995; Mkude, 2005; Khamisi, 2008; Kaoneka, 2009; Simango, 2009, na Lusekelo, 2012). Kwa muktadha huo, kama tungo hizi zote zina viambajengo vyenye uamilifu unaofanana katika lugha, kwa nini tungo zote mbili zinahitajika katika muundo wa lugha kimawasiliano? Swali hili linaibua changamoto kuhusu uamilifu wa viambajengo vyote vinavyohusika katika tungo hizo kidhima katika lugha. Kwa sababu hiyo, uchunguzi huu unabainisha na kufafanua dhima zote za kisarufi na za kisemantiki za viambajengo vyote vinavyohusika katika tungo za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili.

Makala yamegawanyika katika sehemu nne ambazo ni: utangulizi, ambapo dhana ya utendeka na utendwa imefasiliwa; mkabala wa nadharia ambapo nadharia iliyotumika katika kuchambua data za makala haya yanafafanuliwa kwa ufupi; kiini kinachofafanua kufanana na kutofautiana kwa tungo hizo pamoja na dhima mbalimbali za kisarufi na za kisemantiki zinazohusika katika tungo za utendeka na utendwa katika Kiswahili, na mwisho ni hitimisho linalotoa ufupisho wa makala na mapendekezo.

2.0 Mkabala wa Nadharia

Uchunguzi na ufafanuzi katika makala haya umeongozwa na Nadharia ya Sarufi Leksia Amilifu (SLA). SLA ni nadharia iliyoasisiwa na Joan Bresnan na Ronald Kaplan mwishoni mwa miaka ya 1970. Nadharia hii inazingatia ufafanuzi wa vipengele vya lugha kwa kutumia taarifa za kileksika na uamilifu wa viambajengo vya sentensi. Vilevile, inahusisha miundo mbalimbali ya sentensi kwa kutumia kanuni. Miundo hiyo ni muundo amilifu (MAM) ambao unaonesha dhima za kisarufi za viambajengo (DhK) vya sentensi pamoja na sifa za kimofosintaksia za viambajengo hivyo. Dhima hizo za kisarufi ni: kiima, yambwa, yambiwa, oblikyu, kijalizo, na chagizo. Dhima hizi zinaashiriwa na sifa za kimofolojia, kisintaksia, na kisemantiki katika lugha za Kibantu. Mathalani, kiima kinaukilia upatanishi wa kisarufi na kitenzi kwa kutumia kipatanishi cha kiima. Yambwa ina sifa ya kuwekewa kiambishi yambwa katika kitenzi au kuwa kiima cha sentensi tendwa. Pia, kuna muundo wa vishiriki vya kitenzi (MVSH) ambao unaonesha idadi na

dhima za kisemantiki za vishiriki vya kitenzi (DhKI). Muundo huu unaonesha idadi ya vishiriki katika kitenzi na dhima zake kisemantiki. Dhima za kisemantiki ni kama vile mtenda, kithimu na kimahali. Matalani, kitenzi *tia* kinahitaji vishiriki vitatu ambavyo ni mtiaji (mtenda), kinachotiwa (kithimu), na mahali (kimahali). Kwa hiyo, MVSH wa kitenzi *tia* ni <mtenda, kithimu, kimahali>.

Dhima za kisemantiki zinahusishwa na dhima za kisarufi kwa kuzingatia masuala matano. Mosi, ni udarajia wa dhima za kisemantiki, yaani mpangilio wa dhima za kisemantiki kulingana na uwezo wa dhima husika kuwa kiima kuliko nyingine. Matalani, Mkude (2005) anapendekeza udarajia wa dhima za kisemantiki katika Kiswahili kuwa ni: *Mtenda=>Eksiperiensa=>Mpokeaji=>Mnufaika=>Kithimu=>Kiathirika=>Kimahali=>Kifaa*.

Kwa kuzingatia udarajia huo, dhima ya kisemantiki iliyopo katika nafasi ya juu ndiyo inaweza kuwa kiima kuliko ile iliyopo katika nafasi ya chini. Matalani, kithimu kinapaswa kuwa kiima na siyo kimahali. Hata hivyo, kuna wakati kimahali ambacho kipo katika nafasi ya chini kinapandishwa hadhi na kuwa kiima licha ya kuwapo kwa kithimu. Upandishwaji wa hadhi ya kimahali hutokea iwapo kimahali ni mada katika sentensi. Pili, ni ufafanuzi wa dhima za kisarufi kwa kutumia sifa bainifu. Hivyo, kwa mujibu wa SLA, kiima ni dhima inayofanywa na neno au kirai kisichohusishwa na dhima moja mahususi ya kisemantiki. Tatu, ni kanuni ya uhusishaji kimajumui ambapo mtenda anahusishwa na sifa ya kuwa kiima au oblikyu; kithimu kinahusishwa na sifa ya kuwa kiima au yambwa, na kimahali kinahusishwa na sifa ya kuwa kiima au oblikyu. Nne, ni michakato ya kimofolojia ambayo inaongeza au kupunguza idadi ya vishiriki vya kitenzi. Michakato hiyo ni kama vile uambikaji wa kiambishi cha utendeka au utendwa. Michakato hii inasababisha kufanyika kwa miundo ya vitenzi inayokubali na ile isiyokubali utokeaji wa tungo za utendeka na zile za utendwa. Tano, ni sharti la ukubalifu ambalo lina kanuni ndogo mbili. Kanuni ya *kiima* inayohitaji kwamba kila tungo lazima iwe na kiima, na kanuni ya *uwiano-dhima* inayohitaji kwamba kila dhima moja ya kisemantiki ihusishwe na dhima moja ya kisarufi na kinyume chake. Kwa ujumla, misingi ya Nadharia ya SLA imesadia katika ufafanuzi wa data kulingana na malengo ya makala haya.

3.0 Dhima za Viambajengo Vinavyohusika katika Tungo Zilizochunguzwa

Ubainishaji wa dhima za kisarufi na za kisemantiki katika makala haya umefanyika kwa kutumia vigezo vinne. Kwanza, ni kwa kutumia dhana ya Muundo wa Vishiriki vya Kitenzi (MVSH). Pili, kwa kutumia dhana ya Dhima za Kisarufi (DhK) na Dhima za Kisemantiki (DhKI) za viambajengo. Tatu, kwa kutumia sharti la ukubalifu na upatanisho wa kisarufi. Nne, kwa kutumia michakato ya kimofolojia ya uongezaji au upunguzaji wa dhima.

3.1 Dhima ya Kisarufi ya Mtenda

Mtenda ni kiambajengo ambacho kinaweza kuwa cha hiari au cha lazima katika tungo za utendwa kutegemeana na muundo wa tungo husika kama inavyoonekana katika mfano Na. (1).

- (1) (a) *Baiskeli i-me-osh-ek-a (na babu)**
kng9.baiskeli kk9-tmlf-osh-ktndk-kt (na kng9.babu)
'Baiskeli imeosheka'
- (b) *Baiskeli i-me-osh-w-a (na babu)*
kng9.baiskeli kk9-tmlf-osh-ktndw-kt
'Baiskeli imeoshwa'

Mfano Na. (1a) unaonesha tungo ya utendeka yenye muundo wa kishiriki 1; kithimu *baiskeli* ambapo mtenda *babu* ameondoshwa kabisa katika muundo wa kitenzi kutokana na uambikaji wa kiambishi cha utendeka *-ek-*. Mfano Na. (1b) unaonesha tungo ya utendwa ambayo inaweza kuwa na muundo wa kishiriki kimoja; kithimu *baiskeli* au vishiriki viwili; kithimu *baiskeli* na mtenda *baba*. Mtenda *baba* ametokea baada ya kitenzi *oshwa* kama kirai kihusishi *na baba*. Kiambajengo kinachorejelea dhima ya mtenda katika tungo hiyo kinaweza kuwa cha lazima au cha hiari kutegemea muktadha wa mawasiliano, na hivyo, kinaweza kuondolewa kabisa katika tungo au kikarejeshwa kama chagizo au oblikyu katika muundo wa tungo bila kuathiri maana ya msingi ya tungo husika kama ilivyo katika mfano Na. (1b). Hivyo, mtenda huyo ana dhima ya kisarufi ya chagizo au oblikyu. Kiambajengo chochote ambacho ni cha hiari katika tungo hufanya kazi kama chagizo. Hii inatokana na ukweli kwamba, kiambajengo hicho kinaweza kuondolewa katika tungo bila kuleta athari yoyote ya kisarufi na kisemantiki. Aidha, mfano Na. (1b) unaonesha tungo ya utendwa ambapo mtenda ametokea kama kirai kihusishi *na babu*. Mtenda katika tungo hiyo ana dhima ya kisarufi ya chagizo. Uchunguzi umebaini kuwa mtenda katika tungo za utendwa anadhihirisha sifa kadhaa.

3.1.1 Sifa za Mtenda katika Tungo za Utendwa

Kwa mujibu wa data zilizokusanywa, mtenda katika tungo za utendwa anadhihirisha sifa za chagizo na oblikyu.

3.1.1.1 Nafasi ya Mtenda katika Tungo za Utendwa

Mtenda katika tungo za utendwa anatokea baada ya kitenzi kama kirai kihusishi katika nafasi ya yambwa kama inavyoonekana katika mfano Na. (2).

- (2) (a) *Mbegu zi-me-pand-w-a (na babu).*
kng10.mbegu kk10-tmlf-pand-ktndw-kt (na kng1.babu)
'Mbegu zimepandwa'
- (b) *M-toto a-me-som-e-sh-w-a(na babu)*
kng1.toto kk1-tmlf-som-ktndea-ktndsh-ktndw-kt (na kng1.babu)
'Mtoto ameshwa na babu'

Katika tungo hizi, mtenda *babu* ametokea baada ya kitenzi kama kirai kihusishi *na babu* katika nafasi ya yambwa.

3.1.1.2 Uwezekano wa Kuondolewa kwa Mtenda katika Tungo

Mtenda katika tungo za utendwa anaweza kuondolewa kabisa katika muundo wa vishiriki vya kitenzi bila kuleta athari za kisarufi kama inavyoonekana katika mfano Na. (3).

- (3) (a) *Rais a-me-tangaz-w-a (na Tume ya Uchaguzi).*
kng1.rais kk1-tmlf-tangaz-ktndw-kt (na kng9.tume ya uchaguzi)
'Rais ametangazwa'
- (b) *Askari wa-me-amri-sh-w-a na Rais ku-lind-a mi-paka.*
kng2.askari kk2-tmlf-amri-ktndsh-ktndw-kt (na kng1.rais) suk-
lind-kt kng4.paka
'Askari wameamrisha na rais kulinda mipaka'

Mfano Na. (3a) unaonesha kwamba mtenda ambaye ametokea kama kirai kihusishi *na tume ya uchaguzi* ni kiambajengo cha hiari katika tungo. Hivyo, anaweza kuondolewa katika tungo. Mfano Na. (3b) unaonesha kuwa mtenda ambaye ametokea kama kirai kihusishi *na Rais* hawezi kuondolewa katika tungo bila kuleta athari ya kisarufi. Hii ni kwa sababu, mtenda *na Rais* ni kiambajengo cha lazima yaani *oblikyu* Katika tungo hiyo.

Aidha, mtenda katika tungo anaweza kuondolewa kwa sababu ya muundo wa kitenzi husika, kwa mfano, muundo wa kitenzi wenye kithimu pekee unakubali utokeaji wa tungo ya utendeka na utendwa. Pia, mtenda anaweza kuondolewa katika muundo wa tungo kwa sababu muktadha wa mawasiliano unambainisha. Hivyo, watumiaji wa lugha wanachagua kutumia muundo wa tungo za utendeka au zile za utendwa ambazo hazihusishi mtendaji wa tendo katika muundo wake kama hawataki kujiingiza katika changamoto ya kumtaja mtendaji huyo katika tungo.

3.2 Dhima ya Kisarufi ya Kithimu

Kithimu ni kiambajengo cha tungo ambacho kina dhima ya kisarufi mahususi kinapotumika katika tungo za utendeka na utendwa. Kwa mujibu wa data zilizokusanywa na kuchanganuliwa, kithimu ambacho kinajitokeza kabla ya kitenzi kina dhima tofauti na kithimu ambacho kinatokea baada ya kitenzi katika tungo za utendeka na utendwa. Katika sehemu inayofuata, ufafanuzi mpana wa dhima ya kithimu kinachotokea mwanzoni mwa tungo kabla ya kitenzi umefanyika. Aidha, tumefafanua pia dhima ya kisarufi ya kithimu kinachotokea baada ya kitenzi mwishoni mwa tungo. Halikadhalika, sifa za kimofosintaksia zinazohusiana na vithimu hivyo zimebainishwa na kufafanuliwa kwa uwazi.

3.2.1 Dhima ya Kisarufi ya Kithimu Kinachotokea kabla ya Kitenzi

Data za utafiti uliofanyika zimeonesha kuwa kithimu kinachotokea kabla ya kitenzi katika tungo za utendeka na utendwa kina dhima ya kisarufi ya kiima, kama inavyoonekana katika mfano Na. (4).

- (4) (a) *Ki-tabu ki-na-som-ek-a.*
kng7.tabu kk7-knj-som-ktndk-kt

- ‘Kitabu kinasomeka’
(b) *Rushwa i-me-dhibiti-w-a Tanzania.*
kng9.rushwa kk9-tmlf-dhibiti-ktndw-kt kng9.tanzania
‘Rushwa imedhibitiwa Tanzania’

Mfano Na. (4) unadhihirisha dhima ya kisarufi ya kithimu ambacho kinatokea mwanzoni kabla ya kitenzi. Katika mfano huo, vithimu *kitabu* na *rushwa* vina dhima ya kiima. Aidha, utafiti uliofanyika umebaini kwamba kithimu kinachotokea kabla ya kitenzi kinadhihirisha sifa za kiima kama zilivyofafanuliwa na wataalamu mbalimbali (taz. Keenan, 1976a; na Mkude, 2005).

3.2.2 Dhima ya Kisarufi ya Kithimu Kinachotokea baada ya Kitenzi

Katika tungo za utendeka na utendwa, kithimu kinaweza kushushwa hadhi na kutokea baada ya kitenzi katika nafasi ya yambwa. Data katika makala haya zimeonesha kuwa kisintaksia kithimu kinachotokea baada ya kitenzi kinadhihirisha sifa ya chagizo au oblikyu. Hii ni kwa sababu, kinaweza kuwa kiambajengo cha lazima au cha hiari katika tungo. Mfano Na. (5) unaonesha dhima ya kisarufi ya kithimu kinachotokea baada ya kitenzi katika tungo za utendeka na utendwa.

- (5) (a) *M-toto a-me-tok-ek-a upele*
kng1.toto kk1-tmlf-tok-ktndk-kt kng14.upele
‘Mtoto ametokeka damu’
(b) *M-toto a-me-tok-w-a na damu*
kng1.toto kk1-tmlf-tok-ktndk-kt kng9.damu
‘Mtoto ametokwa na damu’

Mfano Na. (5) unaonesha dhima ya kithimu kinachotokea baada ya kitenzi katika tungo za utendeka na utendwa. Katika mfano huo, kithimu *upele* na *damu* kinachotokea baada ya kitenzi *tokeka/tokwa* kinadhihirisha sifa za kuwa oblikyu.

Kwa ujumla, data zimebainisha kwamba, kithimu kinachotokea kabla ya kitenzi katika tungo za utendeka na zile za utendwa kina sifa za kuwa kiima zinazofanana katika tungo zote mbili. Vilevile, kithimu kinachotokea baada ya kitenzi cha utendeka na kile cha utendwa nacho kina uamilifu wa kisarufi unaofanana wa kuwa chagizo au oblikyu kutegemea muktadha wa mawasiliano ambamo kinajitokeza katika tungo. Hii inathibitishwa na dhana ya MVSH vya kitenzi, kwa mujibu wa dhana hiyo, kiambajengo kinachotokea katika nafasi ya yambwa, lakini kikawa hakina sifa madhubuti za yambwa kinahusishwa na dhima ya kisarufi ya chagizo au oblikyu katika tungo. Kufanana kwa dhima hii ya kisarufi na kisemantiki katika tungo zote mbili; utendeka na utendwa ni ishara kwamba tungo hizi kwa kiasi fulani zinafanana kidhima katika lugha. Pamoja na kufanana huko, watumiaji wa lugha wana mazoea ya kupendelea kutumia zaidi miundo ya tungo za utendwa kuwasilisha taarifa inayohusisha kiathirika na kithimu kuliko ile miundo ya utendeka katika lugha ya Kiswahili.

3.2.3 Dhima ya Kisarufi ya Mnufaika

Kwa mujibu wa uchunguzi uliofanyika, mnufaika katika tungo za utendeka na utendwa anadhihirisha sifa za kiima. Dhima hii kwa kiasi kikubwa inahusishwa na kishiriki hisivu. Mnufaika katika tungo za utendeka na utendwa anatokea kabla ya kitenzi kama kishiriki katika nafasi ya kiima. Aidha, kinatokea mara tu baada ya kitenzi katika tungo za utenda. Sifa za kisintaksia za kishiriki kinachorejelea dhima ya mnufaika katika tungo hizi ni sawa na nduni za kisintaksia za kishiriki kinachorejelea yambiwa katika kitenzi kielekezi asilia chenye muundo wa vishiriki vitatu. Pili, kinarejelewa na kiambishi yambwa katika kitenzi katika tungo za utenda. Tatu, kishiriki hicho ndicho kinaweza kuwa kiima katika tungo za utendeka na utendwa. Sifa ya nne ambayo mara chache sana inatajwa ni kwamba kishiriki hicho lazima kiwe kiumbe hisivu au kiwe kitu au taasisi au kampuni ambayo inaweza kunufaika au kudhibiti hasara na faida, au kiwe kitu chenye uwezo wa kushtaki ama kushtakiwa kama inavyoonekana katika mfano Na. (6).

- (6) (a) *Halmashauri zi-me-punguz-ik-a kodi.*
kng10.halmashauri kk10-tmlf-punguz-ktndk-kt kng9.kodi
'Halmashauri zimepunguzika kodi'
- (b) *Halmashauri zi-me-punguz-i-w-a kodi.*
kng10.halimashauri kk10-tmlf-punguz-ktndea-ktndw-kt kng9.kodi
'Halimashauri zimepunguziwa kodi'

Mfano Na. (6) unaonesha tungo ya utendeka na ile ya utendwa. Katika tungo hizi, mnufaika *halmashauri* ametokea kabla ya kitenzi *punguzika/punguziwa* katika nafasi ya kiima. Kwa kuwa ni kiima ndiye anatawala upatanisho wa kisarufi baina yake na kitenzi katika tungo kwa kutumia kiambishi kipatanishi cha ngeli ya 10 *zi-*. Aidha, *halmashauri* siyo kiumbe hisivu na bado ni kiambajengo kinachorejelea dhima ya mnufaika. Tungo hizo kisintaksia, zina muundo sawa na zile ambazo zina kiumbe hisivu na zina uamilifu sawa wa kiseumntiki. Kwa hiyo, kigezo cha uhisivu siyo cha lazima katika utokeaji wa dhima ya mnufaika.

Kwa mujibu wa dhana ya DhK na DhKI, mnufaika *halmashauri* ni kiima. Halikadhalika, kithimu *kodi* ni oblikyu.

Tungo za utendea zenye muundo ambao una kiambajengo kinachorejelea dhima ya kisemantiki ya mnufaika zinaweza kutokea tu katika miundo ya vitenzi vielekezi, yaani miundo ya vitenzi vielekezi vyenye muundo wa vishiriki viwili tu ndiyo unaruhusu utokeaji wa dhima ya mnufaika katika lugha ya Kiswahili. Hii ni kutokana na ukweli kwamba vitenzi asilia vyenye muundo wa vishiriki vitatu haviwezi tena kupokea kiambishi ongezi cha utendea kutokana na kuwapo kwa ukomo wa idadi ya vishiriki vya kitenzi katika lugha. Kwa muktadha huo, utokeaji wa dhima hii katika tungo zote mbili na uamilifu wake katika lugha unafanana. Aidha, ukubalifu wa tungo za utendeka unaohusisha dhima hii unakuwa na utata kuliko ile ya utendeka. Hivyo, mtumiaji wa lugha atachagua kutumia muundo wa utendwa zaidi kuliko ule wa utendeka ambao unazua changamoto za kisemantiki kuwasilisha taarifa ambayo mada ni mnufaika.

3.2.4 Dhima ya Kisarufi ya Mpokeaji

Kwa mujibu wa data zilizotumika katika makala haya, mpokeaji katika tungo za utendeka na utendwa anadhihirisha sifa za kiima katika tungo zote mbili. Hii ni kwa sababu, kiambajengo hicho ndicho kinakuwa kiima cha tungo ya utendeka na utendwa. Pia, ndicho kinaukilia upatanisho wa kisarufi baina yake na kitenzi kwa kutumia kiambishi ngeli ya 1a- kama inavyoonekana katika mfano Na. (7). Dhima hii kwa kiasi kikubwa nayo inahusishwa na kishiriki hisivu. Kinachotofautisha dhima ya mpokeaji na mnufaika ni ukweli kwamba dhima ya mpokeaji ni tofauti na dhana ya mmiliki na mdhibiti; dhima hii inachukuliwa kuwa ni sehemu ya dhana ya mnufaika. Kitenzi chenye muundo wa dhima ya mpokeaji kinaonesha mwelekeo wa tendo husika bila kuzingatia athari ya tendo hilo katika kishiriki cha kitenzi kinachoogezeka. Dhima ya mpokeaji inahusishwa na vitenzi vya uondoko au jongefu, vitenzi vya uhusiano, na vitenzi vya kuhisi. Dhima hii inahusisha vishiriki vya kitenzi ambavyo ni hisivu vinavyorejelea dhana ya lengo, kusudi au nia katika tungo kama inavyoonekana katika mfano Na. (7).

- (7) (a) *Rais a-li-pelek-ek-a ripoti y-a makinikia (na bunge)**
kng1.rais kk1-knj-pelek-ktndk-kt kng9.ripoti ya makinikia
'Rais alipelekeka ripoti ya makinikia'
- (b) *Rais a-li-pelek-e-w-a ripoti y-a makinikia (na Bunge)*
kng1.rais kk1-knj-pelek-ktndea-ktndk-kt kng9.ripoti ya makinikia
(na kng5.bunge)
'Rais alipelekewa ripoti ya makinikia'

Mfano Na. (7) unaonesha tungo ya utendeka na utendwa. Katika tungo hizi, mpokeaji *Rais* ametokea kabla ya kitenzi *pelekeka/pelekewa* kama kiima. Pia, ndicho kiima cha tungo ya utendeka na utendwa. Aidha, *Rais* ni kiumbe hisivu na ni kiambajengo kinachorejelea dhima ya mpokeaji.

Kwa mujibu wa dhana ya DhK na DhKI, mpokeaji *Rais* ni kiima. Halikadhalika, kithimu *ripoti ya makinikia* ni oblikyu na mtenda *Bunge* ni chagizo.

Kama ilivyo katika dhima ya mnufaika, utokeaji na uamilifu wa dhima hii katika tungo za utendeka unazua changamoto ya kisemantiki kuliko ile ya utendwa. Hivyo, dhima hii nayo inaweza kutumika kama msingi wa kuzitofautisha tungo hizi katika lugha ya Kiswahili. Hii ni kutokana na muundo wa vishiriki katika tungo za utendeka kutokubali kuambatana na dhima ya mnufaika katika miundo ya tungo zake mbalimbali katika Kiswahili. Hivyo, uchaguzi wa tungo ipi mtumiaji wa lugha aitumie katika mawasiliano yanayolenga mpokeaji kama mada ya tungo; utendwa ndio njia nzuri zaidi ya kutumia kuliko utendeka.

3.2.5 Dhima ya Kisarufi ya Kiathirika

Dhima ya kisarufi ya kiathirika katika tungo za utendeka na utendwa ni kiima. Ni kiima kwa sababu kinadhihirisha sifa kadhaa za kiima: mosi, kinatokea kabla ya kitenzi katika nafasi ya kiima katika tungo za utendeka na utendwa. Kiambajengo

kinachorejelea kiathirika katika tungo za utendeka na zile za utendwa ndicho kinatawala upatanisho wa kisarufi baina yake na kitenzi. Tatu, kinaweza kurejeshwa kwa kutumia kiambishi kirejeshi katika kitenzi. Mwisho, ndicho kinakuwa kiima cha tungo ya utendeka na utendwa. Aidha, katika tungo za utenda, kiambajengo hiki ndicho kinakuwa yambwa. Ni yambwa kwa sababu kinatokea mara tu baada ya kitenzi katika nafasi ya yambwa. Vilevile, kinaweza kuwakilishwa na kiambishi yambwa chake katika kitenzi. Huu ni utendeka au utendwa ambao kirai nomino kinachorejelea kiima kinawakilisha dhima ya kisemantiki ya kiathirika. Katika kundi hili, tumejumuisha kwa pamoja utendeka na utendwa unaotokana na mchakato wa kimofolojia wa unyambuzi tendesha wenye muundo wa vishiriki vya kitenzi wa mtenda na kiathirika, yaani vitenzi ambavyo vinahusisha vishiriki viwili, kimoja kikichochea utokeaji wa tendo na kingine kikiathirika na tendo husika. Vitenzi vyenye uhusiano wa aina hii ni vile vitenzi vyenye uelekezi thabiti. Hivyo, ni wazi kuwa vitenzi vingi vyenye muundo wa vishiriki viwili vinaangukia katika kundi hili. Kundi hili linajumuisha vitenzi vielekezi asilia vyenye muundo wenye vishiriki viwili na vitenzi vya mnyambuliko ambavyo muundo wake wa kitenzi unahusika dhima ya kisemantiki ya kiathirika. Mathalani, vitenzi vya uumbaji, vitenzi vya uharibifu na ukamilishaji. Aidha, vitenzi vya kisaikolojia kama vile vitenzi vya utambuzi, vitenzi vya ufahamu na vitenzi vya kuhisi haviingii katika kundi hili. Utendeka na utendwa wa aina hii una sifa kuu mbili. Mosi, hautofautishi baina ya kiumbe hisivu na kiso hisivu. Unajumuisha vishiriki vyote vya kitenzi ilimradi tu vinakidhi sharti la muundo wa kitenzi kinachohusika. Pili, una tabia ya kuondosha kishiriki kinachorejelea mtenda katika muundo wa vishiriki vya kitenzi katika tungo isipokuwa tu kama kuna sababu ya msingi ya kumtaja mtendaji wa tendo katika tungo husika. Data zinaonesha kuwa kutajwa kwa mtenda katika tungo za utendwa zinazotokana na vitenzi vinavyohusisha kiathirika na mtenda huwa kuna lengo la kuogofya au kudokeza tukio lisilokuwa la kawaida, kama inavyoonekana katika mfano Na. (8).

- (8) (a) *Musa a-me-ul-ik-a (na simba)**
kng1.musa kk1-tmlf-ul-ktndk-kt
'Musa ameulika'
- (b) *Musa a-me-u-a-w-a (na simba)/ a-me-ul-i-w-a (na simba).*
kng1.musa kk1-tmlf-mz-kt-ktndw-kt/kk1-tmlf-ul-ktndea-ktndw-kt
na kng1.simba
'Musa ameuawa na simba/ameuliwa na simba'

Mfano Na. (8) unaonesha tungo ya utendeka na utendwa. Katika tungo hizo, *Musa* ni kiima. Ni kiima kwa sababu kimetokea mwanzoni mwa tungo kabla ya kitenzi *lika/liwa*. Pia, kinatawala upatanisho wa kisarufi baina yake na kitenzi *lika/liwa* kwa kutumia kiambishi awali cha ngeli ya 1 *a*-. Tungo hizi zinadhahirisha utendeka na utendwa wa kiathirika katika Kiswahili. Aina hii ya utendeka na utendwa ndio imejitokeza sana katika data zilizokusanywa katika magazeti ya *Nipashe* na *Mwananchi* pamoja na data za uwandani. Aidha, utendeka na utendwa wa aina hii katika baadhi ya maandiko unaitwa utendeka na utendwa wa usababishi (taz.

Mkude, 2005). Hivyo, kiathirika kinahusishwa na kiima katika tungo za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili

Kwa mujibu wa dhana ya DhK na DhKI, kiathirika *Musa* ni kiima. Halikadhalika, mtenda *simba* ni chagizo katika tungo ya utendwa. Kama ilivyo, kwa dhima ya mpokeaji na dhima nyingine zilizojadiliwa hapo awali, dhima ya kiathirika nayo inajitokeza kwa namna inayoshabihiana katika tungo za utendeka na zile za utendwa. Aidha, miundo na uamilifu wake pia unashabihiana katika tungo zote mbili. Hivyo, huu ni uthibitisho mwingine kuwa tungo hizi zinafanana kwa namna fulani kiuamilifu na kimuundo kutokana na dhima za kisarufi na za kisemantiki zinazohusika katika viambajengo vyake.

3.2.6

Dhima ya Kisarufi ya Mhisi

Kama ilivyo kwa dhima ya mnufaika, mpokeaji na lengo, mhisi naye anahusishwa na dhima ya kisarufi ya kiima katika tungo za utendeka na zile za utendwa. Aidha, baadhi ya wanaisimu wa dhima za kisemantiki hawatambui kuwapo kwa dhima ya mhisi (tz. Givon, 2001). Katika tafiti nyingine imechukuliwa kama ni sawa na dhima ya mpokeaji (taz. Bresnan *na wenzie*, 1989). Katika makala haya, dhima hii imechukuliwa kama dhima tofauti ya kisemantiki tofauti na ile ya mpokeaji, na kukubaliana na Kroeger (2004:09). Kroeger anafasili dhima ya mhisi kuwa ni ile inayorejelewa na kiumbe hisivu ambacho kina uwezo wa kutambua kichocho akilini au kuonesha hisia au hali. Katika uainishaji wake anaeleza kuwa utendeka na utendwa wa aina hii unahusisha vitenzi vya utambuzi, vitenzi vya kuhisi na kuamua au vitenzi vya utendeka ambavyo kwa namna moja au nyingine vinakiathiri kiima. Lugha ina mbinu mbalimbali za kuhusisha dhima za kisarufi katika vitenzi vinavyoashiria utambuzi, ufahamu na hali ya kuhisi na michakato mbalimbali ambayo inamkumba binadamu. Baadhi ya lugha zinachukulia kuwa yambwa (kichocho) ndio inasababisha hisia; nyingine zinachukulia kuwa mhisi mwenyewe ndio kisababishi (taz. Kroeger, 2004). Mitazamo yote miwili inajitokeza katika lugha ya Kiswahili kutegemea na aina ya hisia na kitenzi kinachohusika. Aina ya vitenzi vinavyoashiria hali hii katika lugha ya Kiswahili ni pamoja na vitenzi vya utambuzi, ufahamu, hisia, na kutathmini. Vitenzi vingi vyenye kishiriki kimoja na baadhi ya vitenzi vyenye vishiriki viwili navyo vinaingia katika kundi hili vikiwa na mabadiliko ya kimuundo au vikiwa havina mabadiliko ya kimuundo. Vitenzi vingi vya utendeka na vile viso vielekezi vinakubali kuambikwa kiambishi cha utendeka ili kuashiria mhisi. Tungo za utendeka na utendwa zilizoundwa kutokana na vitenzi vya aina hii zinaashiria kiathirika wakati huo huo kichocho au kisababishi kinakuwa kimebainishwa katika tungo. Sifa mojawapo ya utendeka na utendwa wa aina hii ni kwamba mara nyingi kiambajengo kinachorejelea dhima ya kisemantiki ya kithimu/mtenda inarejeshwa katika muundo wa tungo katika tungo za utendeka na utendwa. Msababishaji mara nyingi anakuwa kiumbe kiso hisivu na huwa ni jibu katika swali 'nini' na siyo 'nani'. Zifuatazo ni baadhi ya tungo za utendeka na utendwa wa mhisi katika mfano Na. (9) kutokana na data zilizokusanywa na kuchanganuliwa.

- (9) (a) *A-me-kabili-k-a (na shitaka l-a wizi)**
kk1-tmlf-kabili-ktndk-kt (na kng5.shitaka la wizi)
'Amekabilika'
- (b) *A-me-kabili-w-a (na shitaka la wizi).*
kk1-tmlf-kabili-ktndw-kt (na kng5.shitaka la wizi)
'Amekabiliwa na shitaka la wizi'
- (c) *A-me-ker-ek-a (na vi-tisho).*
kk1-tmlf-ker-ktndk-kt (na kng8.tisho)
'Amekereka na vitisho'
- (d) *A-me-ker-w-a (na vi-tisho).*
kk1-tmlf-ker-ktndw-kt (na kng8.tisho)
'Amekerwa na vitisho'
- (e) *A-me-sumbul-ik-a (na u-pungu-fu w-a kinga)**
kk1-tmlf-sumbul-ktndk-kt (na kng14.pungufu wa kinga)
'Amesumbulika na upungufu wa kinga'
- (f) *A-me-sumbul-i-w-a (na u-pungufu w-a kinga).*
kk1-tmlf-sumbul-ktndea-ktndw-kt (na kng14.pungufu wa kinga)
'Amesumbuliwa na upungufu wa kinga'
- (g) *A-me-vunj-ik-a moyo (na ma-mbo ya-na-yo-endele-a)*
kk1-tmlf-vunj-ktndk-kt kng14.moyo (na kng6.mambo kk6-knj-krj-endele-kt)
'Amevunjika moyo na mambo yanayoendelelea'
- (h) *A-me-vunj-w-a moyo (na ma-mbo ya-na-yo-endele-a)*
kk1-tmlf-vunj-ktndw-kt kng14.moyo (na kng6.mambo kk6-knj-krj-endele-kt)
'Amevunjwa moyo na mambo yanayoendelelea'
- (i) *A-na-hitaji-k-a (na mw-alimu)*
kk1-knj-hitaji-ktndk-kt (na kng1.alimu)
'Anahitajika na mwalimu'
- (j) *A-na-hitaji-w-a (na mw-alimu)*
kk1-knj-hitaji-ktndw-kt na kng1.alimu
'Anahitajiwa na mwalimu'

Mfano Na. (9) unaonesha tungo za utendeka na utendwa. Mhisi yeye (kiambishi *a-*) ana uamilifu wa kiima katika tungo za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili. Hii ni kwa sababu anatokea mwanzoni mwa kitenzi katika nafasi ya kiima. Pia, anatawala upatanisho wa kisarufi baina yake na kitenzi kwa kutumia kiambishi ngeli cha ngeli ya 1 *a-*. Aidha, utendeka na utendwa wa dhima ya mhisi upo katika utamaduni wa lugha ya Kiswahili. Lengo ni kutilia msisitizo ujumbe unaowasilishwa. Mbinu hii ya kueleza hisia, utambuzi na athari za kisaikolojia imeendelea kupata mashiko katika sarufi ya lugha ya Kiswahili kuligana na maendeleo ya sayansi na teknolojia. Ikumbukwe kwamba chochote kinachokiathiri kiungo au sehemu ya mwili wa binadamu kinakiathiri kiumbe kizima. Kwa hiyo, halitakuwa jambo la kushangaza katika lugha kukuta namna mbili tofauti za kueleza jambo lilelile.

Kwa mujibu wa dhana ya DhK na DhKI za vishiriki vya kitenzi, mhisi yeye (kiambishi *a-*) ni kiima. Halikadhalika, vithimu *shitaka la wizi, vitisho, upungufu wa kinga, mambo yanayoendelea na mwalimu* ni oblikyu.

Kutokana na data za utafiti, imebainika kwamba utendeka na utendwa wa mhisi unafanana sana na mchakato wa kisintaksia wa ukwezaji wa mmiliki na ule wa ukwezaji wa kimahali. Utendeka na utendwa huu pia unaweza kuitwa utendeka na utendwa wa kisaikolojia. Utendeka na utendwa wa aina hii pia unaweza kutumika kueleza umahali/mkao au sifa. Katika makala haya, umetumika kuashiria hisia, utambuzi, na aina nyingine zozote za uathirikaji. Umetawaliwa na vitenzi vya utendeka, vitenzi vya utambuzi, na vitenzi vya uondoko. Ni utendeka na utendwa ambao unaaksi kile kilichomkuta au kinachoweza kumpata mtu na kuwa na athari chanya au hasi kutegemeana na kichocheo husika. Hivyo, mhisi katika tungo hizi anakuwa na uamilifu wa kiima. Kwa hiyo, utendeka na utendwa wa mhisi katika tungo zote mbili nao unafanana kidhima na kimuundo.

3.2.7

Dhima ya Kisarufi ya Kifaa/Ala

Kwa mujibu wa data zilizokusanywa na kuchanganuliwa, imebainika kwamba dhima ya ala inayotokea kabla ya kitenzi katika tungo za utendeka na utendwa ina uamilifu wa kiima. Hii ni kwa sababu, utendeka na utendwa unaotokana na vitenzi nyambuzi vya utendeka unaweza pia kuashiria kitu au kifaa kilichotumika kufanyia jambo. Dhima hii ya kisemantiki siyo dhima ya msingi au ya lazima katika muundo wa vishiriki vya kitenzi. Dhima hii mara nyingi inajitokeza katika tungo za utenda kwa kutumia vihusishi kama vile '*na*' na '*kwa*'. Pia, inaweza kuashiriwa kwa kutumia kitenzi '*tumia*' ili kuunda tungo changamano inayoashiria dhana ileile.

Fauka ya hayo, pale ambapo kitenzi nyambuzi cha utendeka kimetumika katika tungo, ni lazima kuhamisha ama kishiriki kinachorejelea yambwa au kishiriki kinachorejelea ala na kukiweka katika nafasi ya kiima kabla ya kitenzi. Kinyume chake, tungo zalishwa haitakubalika kisarufi. Aidha, kukiweka kishiriki kinachorejelea ala kabla ya kitenzi ni muhimu katika vitenzi vyenye kitenzi nyambuzi cha utendeka kinachorejelea dhima ya ala katika tungo za utendeka na zile za utendwa. Kwa kawaida, dhima ya ala huashiriwa na kishiriki kinachorejelea ala katika tungo zenye vitenzi nyambuzi vya utendeka, ikifuatiwa na kivumishi cha a-unganifu pamoja na kiambishi cha utendeka katika kitenzi.

Kwa kuongezea, kama ilivyoelezwa hapo awali, sifa za kimahali kinachoashiriwa na kiambishi cha utendeka zinahusiana pia na dhima ya kisemantiki ya kifaa inayojitokeza katika mchakato wa utendeka na utendwa unaotokana na vitenzi nyambuzi vya utendeka. Matumizi ya kiambishi cha utendeka, hapa kimsingi yamekusudiwa kuonesha kuwa kitenzi kiko katika mchakato wa jinsi au namna kinavyofanyika. Changamoto ya vitenzi hivi kukubali utokeaji wa tungo za utendeka na utendwa inachochewa na hali ya kitenzi kuwa katika jinsi au namna. Aidha, ipo mbinu nyingine ya kukihamisha kirai nomino kinachorejelea kifaa na

kukiweka kabla ya kitenzi, kutegemea muktadha maalumu wa kimawasiliano. Tungo zilizoko katika mfano Na. (10) zinadhihirisha hali hii katika Kiswahili.

- (10) (a) *M-fuko u-me-beb-ek-a vi-tabu.*
kng3.fuko kk3-tmlf-beb-ktndk-kt kng8.tabu
'Mfuko umebebeka vitabu'
- (b) *M-fuko u-me-beb-e-w-a vi-tabu.*
kng3.fuko kk3-tmlf-beb-ktndea-ktndw-kt kng8.tabu
'Mfuko umebebewa vitabu'
- (c) *Mashine i-me-fyatul-ik-a ma-tofali.*
kng9.mashine kk9-tmlf-fyatul-ktndk-kt kng6.tofali
'Mashine imefyatulika matofali'
- (d) *Mashine i-me-fyatul-i-w-a ma-tofali.*
kng9.mashine kk9-tmlf-fyatul-ktndw-kt kng6.tofali
'Mashine imefyatuliwa matofali'

Mfano Na. (10) unaonesha tungo za utendeka na utendwa zenye muundo wa vishiriki viwili; ala *mfuko* na *mashine* mtawalia, pamoja na kithimu *vitabu* na *matofali*. Tungo hizo zote zinatokana na vitenzi nyambuzi vya utendea *bebea* na *fyatulia*. Aidha, ala *mfuko* na *mashine* ni kiima katika tungo hizo. Dhima ya ala inayotokana na vitenzi nyambuzi vya utendea kwa kawaida siyo zalifu sana katika utokeaji wa tungo za utendeka na utendwa katika Kiswahili. Aidha, kiambishi cha utendea katika tungo hizi kinafanya kazi ya kupandisha hadhi kishiriki kinachorejelea ala na kukifanya kuwa sehemu ya neno kuu la kirai na kukihamishia katika nafasi ya kiima cha tungo.

Kwa upande mwingine, utafiti huu umebaini kuwa dhima ya ala inayojitokeza mwishoni mwa kitenzi baada ya kitenzi asilia ni kuwa na uamilifu wa oblikyu. Katika vitenzi hivi muundo wake una kiathirika na ala kama inavyoonekana katika mfano Na. (11).

- (11) (a) *Mw-izi a-me-pig-ik-a risasi.*
kng1.izi kk1-tmlf-pig-ktndk-kt kng9.risasi
'Mwizi amepigikaa risasi'
- (b) *Mw-izi a-me-pig-w-a risasi.*
kng1.izi kk1-tmlf-pig-ktndw-kt kng9.risasi
'Mwizi amepigwa risasi'
- (c) *M-gonjwa a-me-chom-ek-a sindano*
kng1.gonjwa kk1-tmlf-chom-ktndk-kt kng9.sindano
'Mgonjwa amechomeka sindano'
- (d) *M-gonjwa a-me-chom-w-a sindano*
kng1.gonjwa kk1-tmlf-chom-ktndw-kt kng9.sindano
'Mgonjwa amechomwa sindano'
- (e) *Mbuzi a-me-fung-ik-a kamba*
kng1.mbuzi kk1-tmlf-fung-ktndk-kt kng9.kamba
'Mbuzi amefungika kamba'
- (f) *Mbuzi a-me-fung-w-a kamba*

kng1.mbuzi kk1-tmlf-fung-ktndw-kt kng9.kamba
'Mbuzi amefungwa kamba'

Mfano Na. (11) unaonesha tungo za utendeka na utendwa. Katika tungo hizo, *risasi, sindano*, na *kamba* ni ala. Dhima ya kisarufi ya *risasi, sindano*, na *kamba* katika tungo hizo ni oblikyu. Kwa hiyo, kwa mujibu wa dhana ya DhK na DhKI, kithimu *mwizi, mgonjwa na mbuzi* ni kiima, ala *risasi, sindano* na *kamba* ni oblikyu .

Data zilizokusanywa na kuchanganuliwa katika makala haya zimedhihirisha kuwa njia pekee ambayo dhima hii inakuwa zalifu katika vitenzi nyambuzi vya utendeka na kuweza kuruhusu utokeaji wa tungo za utendeka na utendwa ni pale tu inapojidhihirisha katika muundo wa kihusishi, yaani unapotumia kihusishi 'kwa' au unapotumia kitenzi 'tumia' katika tungo za utendeka. Kwa namna yoyote ile iwayo, mchakato wa utokeaji wa tungo za utendeka na utendwa unafuata mchakato wa kawaida ambao unatumika katika mchakato wa utokeaji wa utendeka na utendwa katika vitenzi asilia. Katika tungo zote mbili, dhima ya ala inajitokeza kimuundo na kiuamilifu kwa namna inayoshabihiana. Hii ni kutokana na muundo wa vishiriki vya kitenzi ambao una kithimu na ala.

3.2.8

Dhima ya Kisarufi ya Kimahali

Kimahali ni kiambajengo cha msingi katika mchakato wa utokeaji wa tungo za utendeka na zile za utendwa. Aidha, kimahali hicho kinaweza pia kuwa kiambajengo cha ziada katika utokeaji wa tungo hizo. Kuna kimahali kinachotokea mwanzoni kabla ya kitenzi na kile kinachotokea mwishoni baada ya kitenzi katika tungo. Uchunguzi umebaini kuwa kimahali kinachotokea kabla ya kitenzi katika tungo za utendeka na zile za utendwa kina dhima tofauti na ile ya kimahali kinachotokea mwishoni mwa tungo baada ya kitenzi. Kutokana na data zilizokusanywa, kimahali kinachotokea kabla ya kitenzi kina dhima ya kisarufi ya kiima kama inavyoonekana katika mfano Na. (12).

- (12) (a) *Darasa-ni pa-me-pak-ik-a rangi.*
kng16.darasa-ktm kk16-tmlf-pak-ktndk-kt kng9.rangi
'Darasani pamepakika rangi'
- (b) *Darasa-ni pa-me-pak-w-a rangi.*
kng16.darasa-ktm kk16-tmlf-pak-ktndw-kt kng9.rangi
'Darasani pamepakwa rangi'

Mfano Na. (12) unaonesha kimahali kilichotokea kabla ya kitenzi katika tungo za utendeka na utendwa. Katika tungo hizo, kimahali *darasani* kinachotokea mwanzoni kabla ya kitenzi *pakika/pakwa* kina dhima ya kisarufi ya kiima.

Kwa upande mwingine, dhima ya kisarufi ya kimahali kinachotokea mwishoni baada ya kitenzi katika tungo za utendeka na zile za utendwa kina dhima ya kisarufi ya oblikyu au chagizo. Kama inavyoonekana katika mfano Na. (13).

- (13) (a) *Ki-baka a-me-pelek-ek-a mahakama-ni.*
kng1.baka kk1-tmlf-pelek-ktndk-kt kng9.mahakama-ktm
'Kibaka amepelekeka mahakamani'
- (b) *Ki-baka a-me-pelek-w-a mahakama-ni.*
kng1.baka kk1-tmlf-pelek-ktndw-kt kng9.mahakama-ktm
'Kibaka amepelekwa mahakamani'
- (c) *Ch-akula ki-me-pakul-ik-a jiko-ni.*
kng7.akula kk7-tml-pakul-ktndk-kt kng5.jiko-ktm
'Chakula kimepakulika jikoni'
- (d) *Ch-akula ki-me-pakul-i-w-a jiko-ni.*
kng7.akula kk7-tml-pakul-ktndea-ktndw-kt kng5.jiko-ktm
'Chakula kimepakuliwa jikoni'

Mfano Na. (13) unaonesha tungo za utendeka na utendwa. Vitenzi vinavyounda tungo hizo vina muundo wa kithimu na kimahali. Kithimu ni *kibaka* na *chakula*. Kimahali ni *mahakamani* na *jikoni*. Katika tungo hizo, vimahali *mahakamani* na *jikoni* vinatokea baada ya vitenzi *pelekeka/pelekwa*, na *pakulika/pakuliwa*. Vimahali hivyo vina dhima ya kisarufi ya oblikyu. Ni oblikyu kwa sababu vinatokea mwishoni baada ya kitenzi. Pia, ni viambajengo vya msingi katika tungo hizo haviwezi kuondolewa katika muundo wa kitenzi bila kuathiri maana ya tungo husika. Data za uchunguzi zimeonesha kwamba dhima ya kisarufi na ile ya kisemantiki ya kimahali kinachotokea mwanzoni mwa tungo kabla ya kitenzi inafanana na dhima ya kisarufi na ya kisemantiki ya kimahali hicho katika tungo za utendwa. Vilevile, uamilifu wa kimahali kinachotokea mwishoni baada ya kitenzi katika tungo zote mbili pia ni uleule. Fauka ya hayo, MVSH vya kitenzi katika tungo zote mbili unafanana ambao una kithimu na kimahali.

3.2.9

Dhima ya Kisarufi ya Dhima Changamano

Uchunguzi umebaini kuwa dhima ya kisemantiki changamano ina uamilifu wa kisarufi wa kuwa kiima changamano/dhahania katika tungo za utendeka na zile za utendwa katika lugha ya Kiswahili. Ni kiima dhahania au changamano kwa sababu kinatokea mwanzoni mwa tungo ya utendeka na utendwa kabla ya kitenzi. Pia, kinatawala upatanisho wa kitenzi baina yake na kitenzi kama inavyoonekana katika mfano Na. (14).

- (14) (a) *I-na-sem-w-a kuwa mu-uguzi a-li-zembe-a kazi y-ake.*
kk9-knj-sem-ktndw-kt kuwa kng1.uguzi kk1-knj-zembe-kt kng9.kazi
yake
'Inasemwa kuwa muuguzi alizembea kazi yake'
- (b) *I-na-sem-ek-a/na kuwa mu-uguzi a-li-zembe-a kazi y-ake.*
kk9-knj-sem-ktndk-kt/ktndan-kt kuwa kng1.uguzi kk1-knj-zembe-kt
kng9.kazi yake
'Inasemeka/na kuwa muuguzi alizembea kazi yake'

Mfano Na. (14) unaonesha tungo ya utendeka na utendwa. Katika tungo hizo, dhima changamano *i-* inayorejelea jinsi/hali au namna, imetokea mwanzoni mwa tungo na inaukilia upatanisho wa kisarufi baina yake na kitenzi kwa kutumia

kiambishi kipatanishi cha ngeli ya 9 *i-*. Aidha, kuna aina mbili za utendeka na utendwa changamani. Kwanza, ni ule unaofuata kanuni ya kiima chenye mofimu *i + kitenzi cha utendeka au utendwa + tungo jalizi yenye kitenzi ukomo*. Pili, ni ule unaofuata kanuni ya kiima chenye mofimu *i + kitenzi cha utendeka au utendwa + kishazi jalizi chenye kitenzi kisoukomo*. Utendeka na utendwa wa aina hii unatokana na muundo wa kisintaksia ambao hauna yambwa kamili. Hivyo, hii ni aina tofauti kabisa ya utendeka na utendwa, tofauti na utendeka na utendwa wa aina nyingine tulioujadili hapo awali. Utendeka na utendwa unaohusu kanuni ya kwanza unahusika katika kubadili umbo la kitenzi na kushusha hadhi mtenda, bila kupandisha hadhi yambwa au tungo jalizi. Tungo inakuwa na kiima dhahania chenye kiambishi *i-* ambacho kinaambikwa katika kitenzi kwa lengo la kufanya kazi kama kiima.

Kwa mujibu wa dhana ya DhK na DhKI, dhima ya kisarufi changamano *i-* ni kiima na dhima changamano *kuwa muuguzi alizembea kazi yake* ni kijalizi.

Aina ya pili ya utendeka na utendwa huu inaundwa kutokana na kwenda mbele zaidi hatua moja kutoka katika utendwa wa kwanza. Badala ya kufanya kazi na kiima dhahania, kiambajengo kimojawapo katika tungo jalizi kinapandishwa hadhi na kuwa kiima ili kuwakilisha mofimu *i-*. Hii inalazimu kufanya mabadiliko mengine kwa kuingiza kitenzi kisicho ukomo ndani ya tungo jalizi.

Utendeka na utendwa changamano kwa kawaida unatumika kudokeza kiima dhahania kinachowakilishwa na mofu *i-*. Vilevile, unaelezea taarifa ambayo haijathibitishwa kuwa ni ya kweli au yakini. Matumizi ya tungo za aina hii katika Kiswahili yanatokana na maendeleo ya sayansi na teknolojia kwa sababu vitenzi vingi katika ruwaza hii ni maneno ambayo yana asili ya mkopo kutoka katika lugha za kigeni. Zaidi ya hayo, aina hii ya utendeka na utendwa ni wa kidhahania zaidi kuliko aina nyingine za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili.

Uchunguzi umebaini kuwa dhima changamano katika tungo za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili inaweza kuhusishwa na dhima ya kisarufi ya kiima. Aidha, dhima hii nayo inajitokeza katika muundo na uamilifu unaofanana katika tungo ya utendeka na ile ya utendwa.

4.0 Hitimisho

Katika makala haya tumebainisha na kufafanua dhima za kisarufi na kisemantiki katika tungo za utendeka na utendwa. Kwa kutumia mkabala wa SLA tumeweza kubainisha na kufafanua dhima mbalimbali za kisarufi na za kisemantiki katika tungo za utendeka na utendwa. Ufafanuzi huu umebainisha kuwa tungo za utendeka na utendwa viambajengo vyake vina dhima zinazofanana na kutofautiana. Halikadhalika, kadiri miundo ya tungo hizo inavyobadilika ndivyo na uamilifu wake pia kimawasiliano unavyobadilika. Mabadiliko ya miundo mbalimbali ya tungo yanakidhi haja ya ufafanuzi wa Nadharia ya Sarufi Leksia Amilifu inayosisitiza kuwa tungo ina miundo ambajengo na miundo amilifu. Aidha, miundo na uamilifu wa tungo hizo unakaribiana sana katika lugha ya

Kiswahili. Halikadhalika, haijulikani kuwa kukaribiana huko kwa dhima na uamilifu wa viambajengo katika tungo hizo kunasababishwa na nini. Je, ni mabadiliko ya lugha kihistoria yanayofanywa na tungo hizi au ndivyo lugha ilivyo kiisimu? Kama hali itabaki kama ilivyo, huenda baada ya muda mrefu kupita kama miaka 100 hivi, upo uwezekano wa utendeka kutoweka katika muundo wa lugha na kubakia na utendwa pekee kutokana na mabadiliko ya lugha kihistoria. Hii ni kutokana na uzalifu wa tungo hizo katika mawasiliano kutoa kipaumbele kwa tungo za utendwa zaidi kuliko utendeka katika lugha ya Kiswahili.

Hivyo, kutokana na miundo na dhima za viambajengo katika tungo hizi kushabihiana kwa kiwango kikubwa, ni vigumu kutofautisha tungo hizo kimuundo na kiuamilifu. Tofauti pekee iliyojidhihirisha hadi sasa ni ile inayohusiana na dhima ya mtenda ambayo imeonekana kutokubali kutokea katika miundo ya tungo za utendeka ikilinganishwa na ile ya utendwa ambayo inakubali kuambatana na dhima hiyo kama chagizo au oblikyu. Vilevile, uchunguzi umebaini kuwa kiima katika tungo za utendeka na utendwa katika lugha ya Kiswahili kinaweza kuhusishwa na dhima yoyote ya kisemantiki kutegemeana na muundo wa tungo husika. Tofauti na tafiti tangulizi zinazoeleza kuwa kiima katika tungo za utendeka na utendwa kinahusishwa na kiathirika na kithimu tu, jambo ambalo limeshihirika kuwa siyo kweli katika Kiswahili.

Marejeleo

- Baker, C.L. (1979). Syntactic Theory and the Projection Problem. *Linguistic Inquiry* 10: 14.533-583.
- Baker, M.C. (1989). Object Sharing and Projection in Serial Verb Constructions. *Linguistic Inquiry*, 20, 513-553.
- Bresnan, J. na Kanerva, J.M. (1989). Locative Inversion in Chichewa: A Case Study of Factorization in Grammar. *Linguistic Inquiry*, 20, 1-50.
- Bresnan, J. na wenzake. (2007). "Predicting the Dative Alternation". In Grlof Boume, Irene Kraimer, and Joost Zwarts, Eds, *Cognitive Foundations of Interpretation*, Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Science, uk.69-94.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The M.I.T Press.
- Dowty, D.R. (1991). Thematic Proto-roles and Argument Selection. *Language*, 67 (3), 547-619.
- Fillmore, C.J. (1968). The Case for Case. Katika E. Bach, and R.T.Harms (Wah.). *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Givon, T. (2001). *Syntax: An Introduction*. Amsterdm/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hassan, F. (2019). *Uchanganuzi wa Upinduzi wa Kimahali katika Lugha ya Kiswahili (Tasnifu ya Uzamivu)*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

- Hudson, R. (1991). Double Objects, Grammatical Relations and Proto-roles. *Working Papers in Linguistics 3*. University College. London.
- Jackendoff, R. (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge: MIT Press.
- Jonson, D.E. (1977). On Keenan's Definition of "Subject of". *Linguistic Inquiry* 8:673-692.
- Kaoneka, S. (2009). Verb Extension in Shambala: Their Occurrence and Co-occurrence Constraints, *Tasnifu ya Umahiri* (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Keenan, E.L. (1976). Towards a Universal Definition of Subject. Katika C. N. Li, (Mh.), *Subject and Topic*. Kur. 30 -333. New York: Academic Press.
- Khamisi, M.A. (2008). *Maendeleo ya Uhusika*. Dar es Salaam: TUKI.
- Kroeger, P.R. (2004). *Analysing Syntax: A Lexical Functional Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. U.K.
- Mchombo, S.A. (1993a). A Formal Analysis of the Stative Construction in Bantu. *Journal of African Languages and Linguistics*, 14, 5-28.
- Mkude, D.J. (2005). *The Passive Constructions in Swahili*. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA).
- Potgieter, A.P (2017). A Comparative Analysis of Passive Constructions in English, Afrikaans and IsiXhosa: *Grammar and Acquisition: Stellenbosch University, South Africa. Stellenbosch Papers in Linguistics*, Toleo la 47, 2017, 27-66.
- Shibatani, M. (1985). "Passives and Related Constructions". *Language*, 61:821-40.
- Starosta, S. (1988). *THE CASE FOR LEXICASE: An outline of Lexicase Grammatical Theory*. London. Printer Publishers Ltd.